

ՔԵՐԷՔԻ ՀԱՅ ԳԱՂՈՒԹՐ ԵՒ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Հիմնուելով Մկրտիչ Եպս. Աղաւնունու եւ այլ հայ ու օտար հեղինակներու աշխատութիւններու, յուշագրութիւններու վրայ, Քերէկի մէջ քրիստոնէութիւնը կանուխէն մուտք գործած է. արդէն 5րդ դարուն կը յիշուի Քարա-Մոպա անունով եպիսկոպոսութիւն մը, Մկրտիչ Եպս. Աղաւնունին իր «Հայկական հին վանքեր եւ եկեղեցիներ Սուրբ Երկրին մէջ» ուսումնասիրութիւններու մէջ կը նշէ Քարակ-Մոպայի երկու ծանօթ եպիսկոպոսներու անունները. Դեմետրիոս եւ «Յովհաննէս աշակերտը Սարայի վանական Ստեփանոսի»:

Քերէկը իր ծաղկուն շրջանը ապրեցաւ խաչակիրներու տիրապետութեան շրջանին, երբ մեծապէս զարգացաւ վանառականութիւնը, որ հետը բերաւ նաեւ գաղթականներու ստուար զանգուածներ: Այս տարածքը երուսաղէմի խաչակիր թագաւորութեան գլխաւոր Պարոնութիւններէն մին էր: Քերէկ նշանաւոր եղած է իր բերդով, շէնդ եկեղեցիներով եւ յարակից կառոյցներով: Բերդին եւ անոր եկեղեցիի նկարագրականը տալու համար՝ Աղաւնունի դիմած է Camille Enlart, *Les Monuments des Croises dans le Royaume de Jerusalem*, II, p. 96-98:

Մեզ առաւելապէս կը հետաքրքրեն Քերէկի մէջ Հայկական եկեղեցւոյ եւ համայնքի մասին յիշատակները: Հաւաստի աղբիւրներու համաձայն Հայեր հոս գաղթած են գլխաւորաբար Կիլիկիայէն՝ խաչակիրներու ժամանակ: Ըստ երեւոյթի, գաղթականներու հիմնական հոսքը եղած է Լեւոն Մեծագործ թագաւորի տիրապետութեան շրջանին, մանաւանդ երբ անոր եղբայրը՝ Ռուբէն Բ. ամուսնացաւ Քերէկի ռազմաշունչ տիրակալ Ռընօ Տը Շադիլունի

Իգապէլ դստեր հետ, հաստատելով խնամիական եւ բարեկամական կապեր: Անդր-Յորդանան, ի մասնաւորի Քերէկ գաղթող Հայեր սկսան վայել Լատին իշխաններու առանձնաշնորհումներն ու թոյլտուութիւնները մինչեւ 19րդ դար, երբ խաչակիրներուն փոխարինեցին Արաբական հզօր իշխանութիւններ: Աղաւնունի կը նշէ թէ Հայեր հետզհետէ ձուլուեցան օտար ազգերու հետ եւ կորսնցուցին իրենց ազգային դիմագիծը: «Միայն անոնցմէ երկու ընտանիք յերուսաղէմ եւ երկուս՝ ի Բեթղեհէմ, շատ ժամանակ առաջ հաստատուած են: Այս ընտանիքներուն սերունդները պետական տումարներուն մէջ արձանագրուած են էլ-Պէտէվի: Իսկ անոնց ազգատոհմին մէջ մինչեւ ցարդ Հեթում անունը գործածական եղած է սա աւանդութեան համաձայն, թէ իբր Քերէկի Հայերը Հեթում թագաւորին միջոցաւ Կիլիկիայէն Քերէկ գաղթած են:

Այսօր Ամման մայրաքաղաքի մէջ տակաւին կ'ապրին Պէտէվեան մականունով ընտանիքներ - ինչպէս նշեցինք, որոնք աւանդաբար կը յիշեն իրենց նախահայրերու Քերէկցի ըլլալը, մինչեւ իսկ յաճախ կը գործածեն թագաւորական տան Հեթում, Օշին եւ այլ անուններ: Յիշատակարանները կը հաստատեն թէ Կիլիկիոյ Հայոց իշխանները անխնամ չէին թողած այդ գաղութները, մասնաւորապէս երուսաղէմ, Կիպրոս, Աֆեա եւ Քերէկ գտնուող Հայեր կը վայելէին արքունի օժանդակութիւններ (տեսնել այս մասին) «Սիսուան» էջ 482»(1):

Ինչպէս կ'երեւի, Քերէկի Հայ համայնքը Լատին իշխանութիւններու մօտ արժանացած է նաեւ Կիլիկիոյ Հայ

թագաւորներու մասնաւոր հոգատարութեան եւ հովանաւորութեան: Քերէկի Հայութիւնը, 19րդ դարէն ետք՝ գրկուած թէ՛ Լատին եւ թէ՛ Հայ իշխաններու գորակցութենէ ու տրուած դիւրութիւններէ, տարածուեալ է երուսաղէմ, Բեթղեհէմ, Ամման ինչպէս նաեւ երիտասարդ, Նոր Զուղայի գաղթօնախը: Աղաւնունի հիմնուելով Յարութիւն Թ. Տէր Յովհաննիսեանցի «Պատմութիւն Նոր Զուղայու որ յԱսպահան» գիրքի Ա., Բ. հատորներուն վրայ, կը յիշէ Գերաֆ (*) Աղան եւ որդիները, որոնց արմատները կը ձգուին մինչեւ Քերէկ:

Գերաֆ Աղայի մասին յիշատակումներ ունի նաեւ Պ. Արմենակ Սագրգեան իր «Նոր Զուղայի վանառականի մը անուան Հայկական երկու մետալներու առթիւ» յօդուածին մէջ (2): Ընդհանրացնելով վերոյիշեալ վանառականի՝ Գերաֆ Աղայի եւ զաւակներու գործերը, որ երեսելի էին ոչ միայն իբրեւ առեւտրականներ, այլեւ ազգասէր բարեբարներ, Աղաւնունի կ'եզրակացնէ, թէ Քերէկցի հայեր ընդհանրապէս պէտք է որ եղած ըլլային ձեռներէց ու զարգացած մարդիկ: Քերէկցիներու մասին խօսելով Աղաւնունի կը գրէ. «Հայր Ղեւոնդ Ալիշանի Հայ-Վենետ գիրքին մէջ (էջ 501 եւ 503) կը յիշատակուին ա. Գերաֆ-Միրման ընտանիքը, ծագմամբ Զուղայեցի եւ Ժէ. դարէն սկսեալ Իտալիա հաստատուած: Այս գերդաստանին իտալացած սերունդները մինչեւ հիմակ կը գտնուին Լիվորնիոյ մէջ: ք. Առաքել Գիրաֆեան մը, նաւապետ կամ նաւաւար, որուն նաւուն անունն էր Մատոննա Տէլլա փաչէ (Աստուածամայր խաղաղութեան):» Ասոնք հաւանաբար միեւնոյն ընտանիքէն էին» (3):

Քերէկ նորէն հայաշատ ֆաղափի վերածուեցաւ 1915էն ետք երբ ջարդէ մագապուրծ հայեր հաստատուեցան

այստեղ, որ հետագային տարածուեցան դէպի մայրաքաղաք: Այժմ Քերէկ կ'ապրին քանի մը հայ ընտանիքներ միայն, որ հիմնականում արհեստաւորներ են:

Բնական է որ կազմակերպուած եւ ուռնացած գաղութը, որ կը վայելէր արքունի օժանդակութիւն՝ ունեցած է իր ազգային եկեղեցին, գուցէ եւ յարակից շինութեամբ: Հիմաւորը տաճար մը ցայսօր կանգուն մնացած է Քերէկի իսլամական թաղին մէջ, որ տեղացի ծերերէն շատեր կը յիշեն որպէս հայկական: Սակայն ինչպէս Սուրբ Երկրի մէջ տասնեակ եկեղեցիներ, կալուածներ ձեռքէ-ձեռք անցնելով - (թէ քրիստոնեայ տէրերու եւ թէ ալլազգ) փոխած են կառոյցի ձեւը, յարդարումը, յիշատակարանները եւ անուանումները, այնպէս եւ այս տաճարին հնագոյն տէրը գտնելը այլեւս նուրբ եւ զգայուն խնդիր մըն է, թէեւ հնագիտօրէն ու պատմականօրէն միանգամայն հնարաւոր: Բարեբախտաբար, Հայկական եկեղեցւոյ գոյութեան փաստեր գոյութիւն ունին՝ գրաւոր ձեւով, սակայն ըստ երեւոյթին տաճարին մէջ արձանագրութիւններ եւս պէտք է գտնուին, որ սակայն ջնջուած ըլլալու են նոր տէրերու կողմէ: Այսպիսով, թէ՛ Աղաւնունի ի՛ր յիշատակած ուսումնասիրութեան մէջ, եւ թէ աւելի վաղ շրջանի հեղինակ՝ Մկրտիչ վարդապետ Արծրունեան՝ (4) խօսելով Քերէկ ֆաղափի մասին՝ կը նշեն երուսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց միաբանութեան եւ Պատրիարքարանին պատկանող ձեռագիրներու մատենադարանի թիւ 1822 «Յայսմաւուրֆ»ի (ձեռագիր) յիշատակարանը, գտնուած եւ գնուած է 1853թ. երուսաղէմի մէջ, Տ. Յովհաննէս Սրբազան Պատրիարքի կողմէ: Ոմն վահան գրիչ՝ Դրազարկի

մէջ ընդօրինակած է «Յայսմաւորք»ը, ի յիշատակ իր ծնողներուն, իսկ Լեւոն Դ. Հայոց թագաւորը գիրքը նուիրած է Քերէկի Հայոց եկեղեցիին: Աղաւնունի եպիսկոպոս «Յասմաւորք»ի երկու թուականներով յիշատակարանները որպէս վաւերագիր հրապարակած է իր ուսումնասիրութեան մէջ, որոնք եւ մենք նոյնութեամբ կ'արտատպենք:

«Պարգեւէ է գիրքս ի Լեւոն թագաւորէն Հայոց: Ի քաղաք յեկեղեցին մնացական: - Ով սուրբ եղբայրք, որ ընթեռնոյ՞ գարրոցս նգնութիւնն եւ զկատարումն ու մխիթարիք հոգով. Յիշեցէ՛ք ի Քրիստոս զՊարոն Վասիլն, զտէր Սիմանայ Կլային, Բաւղլէրն, որ է քեռի Լեւոն թագաւորին, որ երբեք զգիրքս ձեզ ի մխիթարութիւն. դուք խնդրեցէ՛ք ի Քրիստոսէ իւր թողութիւն եւ իւր նախնեաց արքայութիւն եւ ի բանտէն ազատութիւն եւ Տէրն կատարէ զխնդիրքն ձեր ի բարին»: ...«Եւ զանաբժանս այլ յիշեցէ՛ք զԳրիգոր երէց? Սիմանայ Կլայցիս որ եկի ի հետ իմ Պարոնին. ու բերաք գիրքս Քարաբոյ եկեղեցւոյն. թվ. 22Ը (=1329)»...»:

«Եւ Լեւոն թագաւորս ամենայն Հայոց ի թվին 22Թ (=1330) շնորհեցի զգիրքս Քարակոյ Հայ ծառայնոյն որ յամենայն ժամ կարդան յեկեղեցւոյ զմարտիրոսացն զնահատակութիւն եւ զփառութիւն հաւատոցն, որ վասն անուանն Քրիստոսի յանձինս իւրեանց կրեցին, զոր լսեն ծառայն եւ փառաբանալ յորդորին ի սէրն Քրիստոսի եւ հաստատին ի հաւատս նորին եւ համբերութեամբ տանին քաղում վշտաց եւ նեղութեանց, զոր կրեն վասն անուանն Քրիստոսի ակն ունելով երանական յուսոյն եւ հետեւողք լինին քաղմաչարչար մարտիրոսաց, նա զմեզ յաղաթս իւրեանց... Ու կու աղաչենք զփառանայդ, որ զկարդալն անփոյթ չայնէ՛ք վասն սիրոյն Քրիստոսի որ (է աւրինեալ) յաւիտեանս»:(5)

Աղաւնունիի վերլուծութեամբ յիշատակարաններու մէջ նշուած՝ Վասիլ

Բաւղլէր՝ Լեւոն թագաւորի մօրեղբայրն է, եւ ի պաշտօնէ սեղանապետ՝ Ֆրանս. Boutillier բառէն կու գայ Պողլէր, ուրկէ Բաւղլէր, որպէս հիմնաւորում հեղինակը կը բերէ Ալիշանի «Սիսունան» աշխատութիւնը (էջ 484-485): «Իսկ Գրիգոր երէց արքունի տաեմադպիրն էր»:

Նշուած «Յայսմաւորք»ի մէջ եկեղեցւոյ անուն չէ յիշուած, սակայն «Երուսաղէմի Հայ պատմիչները կը յիշատակեն թէ նոյն եկեղեցւոյն անունն է Սուրբ Գէորգ, եւ մեր առած տեղեկութեանց նայելով՝ Քերէկի իսլամական թաղին մէջ կը գտնուի եկեղեցի մը նոյն անուամբ, եւ տարին մի անգամ, Ս. Գէորգի տօնին, Յոյն հոն կ'երթան պատարագելու. տարակոյս չկայ թէ նոյն եկեղեցին կը վերաբերէր Հայոց, եւ օտարական հնախօսի մը գրածին համաձայն, նոյն եկեղեցւոյն մէջ մինչեւ ցարդ անվնաս կը մնան պատերուն որմնանկարները»:(6)

Կարելի է հետեւեցնել, թէ ստոյգ է Ս. Գէորգ անունը, այդ իսկ պատճառով Յոյներ սուրբի անուան տօնին է, որ այցելելով Հայոց եկեղեցին՝ կը տօնախմբէին:

Ինչ կը վերաբերի պատերուն որմնանկարներուն, Յորդանանաբնակ հին սերունդի ներկայացուցիչներ կը վկայեն, թէ տեսած են եկեղեցւոյ ներքնամասը եւ հայերէն գիրքը, նաեւ անցեալ դարի առաջին կէսին կը յիշեն թէ եկեղեցիէն ներս հայ վարդապետ մը պատարագ կը մատուցանէր տէրունի օրերուն:

Ուրեմն եկեղեցին գտնուելու է ատենի իսլամական թաղի մէջ, ուր տարին միայն մէկ անգամ Յոյներ Ս. Գէորգի տօնի առիթով կ'արտօնուէին: Հայոց կողմէ պատարագ մատուցանելու:

Իսլամական թաղին մէջ այսօր կանգուն եկեղեցիի մը գոյութիւնը փաստ է, սակայն տեղացիներու եւ քրիստոնեաներու ընդհարումներու պատճառով կառավարութիւնը ինքը ստանձնած է

եկեղեցւոյ պահպանումը, ուր տարին մէկ անգամ միայն Ս. Գէորգի տօնին կը մատուցուի Սուրբ Պատարագ: Ըստ երեւոյթին, 14րդ դարուն յիշուած եկեղեցին, նոյն ինքն Ս. Գէորգի տաճարն է, որու վրայ Հայեր կորսնցուցած են իրենց իրաւունքները, ինչպէս ժամանակին Մասնի ազգային գերեզմանոցը, որ երեք տարի առաջ վերածնեցաւ հանրային պարտէզի: Ուստի Սիրի Հայկական գերեզմանոցը տեղացիներ ցայսօր կը յիշեն որպէս Հայկական կալուած, ինչպէս նաեւ աւելի վաղ կորսուած Յորդանան գետի այս կողմը գտնուող Ս. Յովհաննէս Մկրտչի անուան վանքը, ինչպէս առաջին անգամ կը յիշէ Մովսէս Կաղանկատուացի իր «Պատմութիւն Աղուանից» գրութեան մէջ եւ ուրիշ շինութիւններ եւ հողատարածքներ, որ ենթադրաբար ունենալու էր Հայ եկեղեցին:

Վերոյիշեալը, ինչպէս եւ Քերէկի Հայ եկեղեցւոյ եւ համայնքի պատմութիւնը կը կարօտի աւելի լուրջ եւ հետեւողական ուսումնասիրութեան՝ մասնագէտ անձերու կողմէ. ցայսօր մեզի յայտնի չէ որեւէ ամբողջական գործ, գրութիւն այս ուղղութեամբ:

Ստորեւ կը բերենք Մկրտիչ Վարդ. Արծրունեանի «Ստորագրութիւն Սրբոյ Քաղաքին Երուսաղէմի...» գիրքէն «Յաղագս Քարաք քաղաքին» գլուխին հատուածը:

«Յաղագս Քարաք քաղաքին:

«Քարաք է յարեւմտակողմն Մեռեալ ծովուն, եւ է տասնեւվեց ժամաւ հեռի՝ ի Բեթղեհէմէ, առ հարաւ նորին, եւ է ի գլուխ լեռինն. որոյ շրջապատն է պարիսպ. եւ է աղբիւր յորպարուղիս. արտաքին քաղաքին յարեւմտակողմն իբր կէս ժամաւ հեռի: Յորում բնակէին բազում Հայք ի չորեքտասան դարուն, եւ եկեղեցին անդ կառուցեալ կայր յանուն Սրբոյն Գէորգայ. յորոյ բնակչաց

տակաւին գտանին կրկին տունք յազգէս Հայոց յերուսաղէմ: Այժմ՝ բնակիչք են Յոյնք իբր տունք հարիւր, եւ ունին ինքեանց նորաշէն եկեղեցի. իսկ Սուրբ Գէորգ եկեղեցին մեր է ի թաղն քարքարոսաց. վասն որոյ փակեալ կայ այժմ:

«Յամի տեառն 1853, գտաւ Յայսմաւուրք մի ձեռագիր ի քաղաքի աստ յերուսաղէմ, զոր գնեաց՝ Տ. Յովհաննէս Սրբազան Պատրիարք, եւ եղ ի գրատունն, որոյ յիշատակարանն գրեալ է այսպէս.

«Գրեցաւ Յայսմաւուրս ի թիւ Հայոց՝ ԶԿԵ. ձեռամբ Վահանայ ի Դրագարկ վանս ի դուռն տանարի սուրբ Աստուածածնի. ի թագաւորութեան մանկահասակ Լեւոնի արքայի որդւոյ Օշնի արքայիս, եւ այլն:

«Եւ Լեւոն թագաւոր ամենայն Հայոց՝ ի թուին ԶՀԹ. շնորհեցի գիրքս Քարաքոյ Հայոց եկեղեցւոյն, որ կարդան յամենայն ժամ յեկեղեցին, եւ այլն... Կազմեցաւ Յայսմաւուրքս լեռնակողման վանացն սուրբ Յովհաննէս Մկրտչի. ձեռամբ Յովհաննէս Արեղայի, ի թիւ Հայոց՝ ՊՂԷ»:

1) Մկրտիչ Եպս. Աղաւնունի, «Հայկական հին վանքեր եւ եկեղեցիներ Սուրբ Երկրին մէջ», Երուսաղէմ, 1931, էջ 52-53, 480 էջ:

(*) Գերաք = Քերէկ, Քերէք.

(2) Անահիտ, 1929 Մայիս-Յունիս, Ա. տարի, թիւ 1, էջ 57-65:

(4) Մկրտիչ վարդապետ Արծրունեան, «Ստորագրութիւն Սրբոյ քաղաքին Երուսաղէմի՝ քննութեամբ համառօտեալ ի Հաննա եւ ի Մարինոս Պատմագրաց ընդ որս եւ յաւելեալ բազում բանս հանդերձ կարեւոր ծանօթութեամբ», Երուսաղէմ, 1859, 353 էջ 319-320:

(5) Մկրտիչ Եպսկ. Աղաւնունի, «Հայկական հին վանքեր եւ եկեղեցիներ Սուրբ Երկրին մէջ», Երուսաղէմ, 1931, էջ 53-54:

(6) Նոյն, էջ 54:

ԶԱՔԱՐԻԱ ՔԷՆՅ. ՍԱՐԻԲԷԿԵԱՆ